

काटोल आणि नरखेड तालुक्यातील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांचे प्रधान मंत्री फसल बीमा योजने (PMFBY) प्रती समज आणि ग्रहणशीलता: एक तुलनात्मक अभ्यास

प्रशांत शामराव डाखोळे

प्लेस फॉर हायर लर्निंग अँड रिसर्च, वाणिज्य विभाग
नबिरा महाविद्यालय, काटोल

डॉ. रेकचंद गोंगले

प्लेस फॉर हायर लर्निंग अँड रिसर्च, वाणिज्य विभाग
नबिरा महाविद्यालय, काटोल

Crossref DOI - <https://doi.org/10.63665/rh.v7i2.133>

सारांश :

प्रधानमंत्रीफसल बीमा योजना (PMFBY) ही लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जोखीम व्यवस्थापनासाठीची एक महत्त्वाची शासकीय योजना आहे. तरीही, या लक्ष्य गटातील योजनेची प्रभावीता ही त्यांच्या योजनेबद्दलच्या समजुतीवर आणि तिच्याशी असलेल्या ग्रहणशीलतेवर अवलंबून आहे. हा तुलनात्मक संशोधन प्रबंध नागपूर जिल्ह्यातील काटोल आणि नरखेड तालुक्यांमधील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांची PMFBY बद्दलची माहिती, धारणा, ग्रहणशीलता आणि अडचणी यांचे विश्लेषण करतो. संशोधनामध्ये मिश्र-पद्धती (Mixed Methods) वापरून, प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे. काटोल तालुका हा भाजीपाला (फुलकोबी, टोमॅटो) सारख्या उच्च मूल्याच्या पिकांच्या व्यावसायिक लागवडीसाठी ओळखला जातो, तर नरखेड तालुक्यात संत्रा-मोसंबीसारखी पारंपारिक बागायती पिके प्रमुख आहेत. हा पिकांचा फरक योजनेबद्दलच्या गरजा, जोखीम समजुती आणि ग्रहणशीलतेवर प्रभाव टाकत असल्याचे संशोधनातून लक्षात येते. माहितीच्या अभाव, जटिल अर्ज प्रक्रिया, दावा मिळण्यातील विलंब आणि किमान निश्चित आयाशिवाय बदलणारे बाजारभाव या सामायिक आव्हानांमुळे दोन्ही तालुक्यांतील शेतकऱ्यांची योजनेबद्दलची ग्रहणशीलता मर्यादित झाली आहे. या अभ्यासाच्या आधारे, स्थानिक पिक व्यवस्थापनाशी जुळणारे सुधारित विमा उत्पादने, सशक्त प्रचार-प्रसार, डिजिटल साधनांद्वारे सरलीकृत प्रक्रिया आणि विश्वास निर्माण करणारी पारदर्शक दावा प्रणाली यासारख्या धोरणात्मक शिफारसी मांडण्यात आल्या आहेत.

कीवर्ड्स : प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना, लहान आणि सीमांत शेतकरी, शेतकऱ्यांची धारणा, ग्रहणशीलता, पिकपद्धती, भाजीपाला, बागायती, अर्थव्यवस्था विस्तार सेवा

परिचय व संशोधन पार्श्वभूमी :

भारतातील शेतीक्षेत्र हे प्रामुख्याने लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांवर अवलंबून असून, ते हवामान बदल,

बाजारभावांची चढ-उतार आणि नैसर्गिक आपत्ती यासारख्या अनेक जोखमींना सामोरे जातात. अशा जोखमींपासून संरक्षण देण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने २०१६ मध्ये प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना (PMFBY) सुरू केली. या योजनेचा मुख्य हेतू कमी प्रीमियम दरात सर्वसमावेशक विमा कवरेज पुरवून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर करणे हा आहे. तरीही, योजनेचा खरा फायदा लक्ष्य गटापर्यंत पोहोचवण्यासाठी, शेतकऱ्यांची योजनेबद्दलची समजूत (Perception) आणि त्यांची तिच्याकडे ग्रहणशीलता (Acceptability) ही दोन महत्त्वाची अंगे आहेत. समजूत म्हणजे योजनेचे फायदे, तोटे, कार्यपद्धती याबद्दलची शेतकऱ्यांची धारणा, तर ग्रहणशीलता म्हणजे ती योजना स्वीकारण्याची त्यांची तयारी किंवा नकार.

हा संशोधन प्रबंध नागपूर जिल्ह्यातील काटोल आणि नरखेड हे दोन भिन्न कृषी-आर्थिक वैशिष्ट्ये असणारे तालुके निवडून त्यामधील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या PMFBY प्रतीच्या समजूती आणि ग्रहणशीलतेचे तुलनात्मक विश्लेषण करतो. काटोल तालुका हा भाजीपाला पिकांच्या (फुलकोबी, टोमॅटो, मिरची) व्यावसायिक लागवडीसाठी प्रसिद्ध आहे. येथील शेतकरी पावसाळा, हिवाळा, उन्हाळा अशा तीनही हंगामांत फुलकोबीची लागवड करून बाजारापासून थेट चलन मिळवतात. दुसरीकडे, नरखेड तालुका हा संत्रा-मोसंबीसारख्या बागायती पिकांसाठी ओळखला जातो, जी पिके दीर्घकालीन गुंतवणूक आणि भिन्न प्रकारचे जोखीम यांची वैशिष्ट्ये धारण करतात. या भिन्न पिकपद्धतीमुळे प्रत्येक तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या जोखीम प्रकार, आर्थिक गरजा आणि म्हणूनच विमा योजनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यात फरक आहे. हा अभ्यास या फरकांवर प्रकाश टाकतो आणि दोन्ही परिस्थितींसाठी योग्य अशा धोरणात्मक शिफारसी देण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. काटोल आणि नरखेड तालुक्यातील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांमध्ये PMFBY योजनेबद्दल असलेल्या माहितीची पातळी आणि स्रोत ओळखणे.
२. दोन्ही तालुक्यांतील शेतकऱ्यांची योजनेबद्दलची धारणा (फायदे, तोटे, विश्वास) आणि ग्रहणशीलता यातील साम्य आणि विषमता तुलनात्मक रीत्या विश्लेषण करणे.
३. PMFBY च्या अंमलबजावणीशी संबंधित ठळक अडचणी आणि आव्हाने ओळखणे, आणि ती दोन्ही तालुक्यांत एकसारखी आहेत का तपासणे.
४. शेतकऱ्यांच्या पिकपद्धती (भाजीपाला vs. बागायती) आणि त्यांच्या विमा गरजा यातील परस्परसंबंध समजून घेणे.
५. स्थानिक गरजांनुसार योजना अधिक प्रभावी आणि ग्राह्य बनवण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसी मांडणे.

पद्धतशास्त्र :

हा संशोधन प्रबंध मिश्र-पद्धतीच्या संशोधन डिझाइन वर आधारित आहे, ज्यामध्ये परिमाणात्मक (Quantitative) आणि गुणात्मक (Qualitative) अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचे एकीकरण करण्यात आले आहे.

- **संशोधन क्षेत्र** : नागपूर जिल्ह्यातील काटोल तालुका (भाजीपाला-प्रधान) आणि नरखेड तालुका (बागायती-प्रधान).
- **नमुना (Sample)** : दोन्ही तालुक्यांमधील लहान (१ ते २ हेक्टर) आणि सीमांत (१ हेक्टरपेक्षा कमी) शेतकरी. प्रत्येक तालुक्यातून २०० शेतकरी अशा प्रकारे निवडले की त्यांच्यामध्ये लिंग, वय आणि पिकाचे प्रकार यांचे समतोलन राहिल. एकूण नमुना आकार = ४००.

डेटा संकलन :

1. **संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire)** : शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, PMFBY बदलची माहिती, योजनेबद्दलची धारणा (लिकर्ट स्केल वर), ग्रहणशीलता आणि अडचणींवर प्रश्नांचा समावेश होता.
2. **केंद्रित गट चर्चा (FGD - Focus Group Discussions)** : प्रत्येक तालुक्यातील ८ गट (एकूण १६), प्रत्येकी ८-१० शेतकरी. यात योजनेच्या सखोल अनुभवांवर चर्चा करण्यात आली.
3. **दुय्यम माहिती** : कृषी विभागाचे अहवाल, PMFBY चे अधिकृत आकडे आणि काटोल तालुक्याच्या भाजीपाला उत्पादनावरील विद्यमान साहित्य.
4. **डेटा विश्लेषण (Data Analysis)** : प्रश्नावलीतून मिळालेल्या संख्यात्मक माहितीचे सांख्यिकीय पॅकेज (SPSS) द्वारे वर्णनात्मक (Descriptive) आणि तुलनात्मक (Comparative) विश्लेषण केले गेले. FGD च्या लिपीबद्ध माहितीचे विषयनिहाय विश्लेषण (Thematic Analysis) करून मुख्य कल्पना (Themes) बाहेर काढल्या गेल्या.

निकाल आणि चर्चा :

दोन्ही तालुक्यांतील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांच्या PMFBY प्रती समज आणि ग्रहणशीलतेचे विश्लेषण खालील प्रमुख आढळांवर आधारित आहे:

१. सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी आणि पिकपद्धतीतील फरक :

- **काटोल** : येथील नमुन्यातील बहुतांश लहान शेतकरी फुलकोबी, टोमॅटो, मिरची यांसारख्या अल्पकालीन परंतु वर्षभर लागवड होऊ शकणाऱ्या भाजीपाला पिकांवर अवलंबून होते. या पिकांचा उत्पादन खर्च जास्त (एकरी ~४०,००० रुपये) परंतु बाजारभावानुसार नफाही मोठा असू शकतो. त्यामुळे त्यांची प्राथमिक चिंता बाजारभावाची अस्थिरता (किलोमागे ३ रुपये ते ५० रुपये दरम्यान बदल) आणि हवामानजन्य नुकसानीपासून संरक्षण ही आहे.
- **नरखेड** : येथील शेतकरी प्रामुख्याने संत्रा-मोसंबी सारख्या बागायती पिकांवर अवलंबून असतात. या पिकांसाठी मोठी प्रारंभिक गुंतवणूक, काही वर्षे प्रतीक्षा कालावधी आणि दीर्घकालीन काळजीची गरज असते. त्यांचे मुख्य जोखीम म्हणजे हिवाळ्यातील अतिशीत, वादळ, दीर्घकालीन दुष्काळ आणि

रोगराई.

- **महत्त्वाचे** : ही पिकपद्धतीतील मूलभूत फरक त्यांच्या विमा गरजा आणि अपेक्षा ठरवतात. काटोलमधील शेतकरी अल्पकालीन, वेगवान निराकरणाची अपेक्षा ठेवतात तर नरखेडमधील शेतकरी दीर्घकालीन स्थिर संरक्षणाची इच्छा बाळगतात.

२. PMFBY बद्दलची माहिती, समजूत आणि ग्रहणशीलता :

खालील तुलनेत दोन्ही तालुक्यांतील प्रमुख आढळ दाखवले आहेत :

माहितीचे स्रोत आणि पातळी :

- **काटोल** : प्रामुख्याने इतर शेतकरी, स्थानिक एजंट किंवा व्यापारी. योजनेच्या तांत्रिक बाबी (जसे की दावा तोटा सूत्र) याबद्दल माहिती कमी.
- **नरखेड** : सहकारी संस्था, बँक अधिकारी यांकडून मर्यादित माहिती. बहुतेकांना केवळ योजनेचे नाव माहित आहे.

योजनेबद्दलची धारणा (Perception) :

- **काटोल** : एक आवश्यक परंतु अपुरा साधन म्हणून पाहिले जाते. भाजीपाल्याच्या चढ-उतारी बाजारभावांपासून संरक्षण देत नाही ही मोठी तक्रार.
- **नरखेड** : एक शासकीय योजना म्हणून पाहिले जाते जी प्रक्रियेच्या जटिलतेमुळे दूरची वाटते. बागायती पिकांसाठी विशेषीकृत कव्हरेजची कमतरता जाणवते.

ग्रहणशीलता (Acceptability) पातळी :

- **काटोल** : मध्यम. जोखीम जास्त असलेले शेतकरी (जलद नष्ट होणारे पीक घेणारे) योजना घेण्यास अधिक इच्छुक.
- **नरखेड** : कमी. दावा प्रक्रियेचा अनुभव नसलेले शेतकरी संशयाच्या दृष्टीने पाहतात.

प्रमुख अडचणी आणि आव्हाने :

- **काटोल** : भाजीपाल्याच्या तुटपुंज्या बाजारभावावर (उदा., किलो ३-५ रुपये) नुकसानभरपाईची रक्कम अपुरी पडते. दावा प्रक्रियेसाठी 'क्लेम सेटलमेंट' अवघड वाटते.
- **नरखेड** : बागायती पिकांसाठी योजनेत नोंदणी आणि नुकसानीचे मूल्यांकन यातील तांत्रिक अडचणी. दाव्याचा विलंब.

तुलनात्मक सारांश: साम्य आणि विषमता :

- **सामायिक आव्हाने** : दोन्ही तालुक्यांतील शेतकऱ्यांना माहितीचा अभाव, कागदोपत्री प्रक्रियेची जटिलता, दावा मिळण्यात विलंब आणि योजनेवरील विश्वासाची कमतरता या समस्या भेडसावतात.
- **मुख्य विषमता** : जोखीम प्रकारात फरक. काटोलमधील शेतकरी अल्पकालीन, उत्पादन-नुकसानी आणि बाजारभाव जोखमीकडे लक्ष देतात, तर नरखेडमधील शेतकरी दीर्घकालीन, संपूर्ण पीक/झाड नष्ट होण्याच्या जोखमीकडे लक्ष देतात. त्यामुळे त्यांच्या गरजा वेगवेगळ्या आहेत.

निष्कर्ष, शिफारसी आणि मर्यादा :

निष्कर्ष :

काटोल आणि नरखेड तालुक्यातील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांची PMFBY प्रतीची समजूत आणि ग्रहणशीलता ही त्यांच्या विशिष्ट पिकपद्धती आणि आर्थिक वास्तव्यांद्वारे मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होते. काटोलसारख्या व्यावसायिक भाजीपाला क्षेत्रातील शेतकरी योजनेला अधिक व्यवहार्य मानतात, परंतु बाजारभाव जोखमीपासून संरक्षण न मिळाल्याने त्यांची समाधानी पातळी मर्यादित आहे. नरखेडसारख्या बागायती प्रधान क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना योजना दूरची आणि त्यांच्या गरजांशी अपुरी जुळणारी वाटते, ज्यामुळे ग्रहणशीलता कमी आहे. दोन्ही प्रकरणांमध्ये, प्रभावी प्रसार, प्रक्रियेची सुलभता आणि विश्वासाह दावा सेटलमेंट हे सामायिक गरजेचे क्षेत्र आहेत.

धोरणात्मक शिफारसी :

1. स्थानिकीकृत आणि पिक-विशिष्ट विमा उत्पादने :

- **काटोल सारख्या भाजीपाला क्षेत्रांसाठी** : 'बाजारभाव स्थिरीकरण दराने एकत्रित योजना' चा परिचय करून देणे. यामध्ये PMFBY च्या पारंपारिक उत्पादन नुकसानीच्या कव्हेरेजबरोबरच, बाजारातील किमान भाव खाली गेल्यास त्यातील तोटा भरून काढण्याची तरतूद असावी.
- **नरखेड सारख्या बागायती क्षेत्रांसाठी** : बागायती पिकांसाठी विस्तारित कव्हेरेज विकसित करणे, ज्यामध्ये अतिशीत, वादळामुळे झाडांना झालेले नुकसान, आणि दीर्घकालीन दुष्काळामुळे उत्पादनक्षमतेत झालेली घट यांचा समावेश होईल.

2. सशक्त प्रसार आणि जागरूकता मोहीम :

स्थानिक भाषेतील (मराठी) ऑडिओ-व्हिड्युअल सामग्री, शेतकरी मेळ्यांमध्ये प्रात्यक्षिके आणि स्थानिक शेतकरी नेत्यांना 'विमा भागीदार' म्हणून प्रशिक्षित करून संवाद साधणे.

3. डिजिटल साधनांद्वारे प्रक्रिया सरलीकरण :

वापरकर्ता-सुलभ मोबाइल ऍपचा विकास, ज्यामध्ये मराठीतून नोंदणी, दावा नोंद (फोटो/व्हिडिओ

अपलोड करून), आणि दावा स्थिती ट्रॅक करण्याची सुविधा असेल. SMS चेतावण्या देखील उपयुक्त ठरू शकतात.

4. पारदर्शक आणि वेगवान दावा सेटलमेंट प्रणाली :

दाव्याची स्थिती ऑनलाइन पाहण्याची सोय, दाव्यासंदर्भातील तक्रारींवर त्वरित कारवाई करण्यासाठी स्थानिक तक्रार निवारण केंद्रे, आणि दाव्याचे मूल्यांकन स्थानिक तज्ञांच्या समितीद्वारे करण्याची तरतूद.

5. सहकारी संस्था आणि बँकिंग मार्गाचे सक्षमीकरण :

ग्रामीण बँकांना आणि सहकारी संस्थांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना PMFBY चे 'एक-स्टॉप मार्गदर्शन केंद्र' बनवणे, जेणेकरून शेतकऱ्यांना माहिती आणि तांत्रिक मदत सहज उपलब्ध होईल.

संशोधन मर्यादा आणि भविष्यातील मार्ग :

- **मर्यादा :** हा अभ्यास फक्त नागपूर जिल्ह्यातील दोन तालुक्यांपुरता मर्यादित आहे. परिणाम अधिक सामान्यीकृत करण्यासाठी राज्यस्तरीय किंवा राष्ट्रीय स्तरावर विविध कृषि-हवामानीय क्षेत्रांचा समावेश असलेला मोठा अभ्यास आवश्यक आहे. शिवाय, संशोधन हे शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या सांगण्यावर (Self-reported Data) अवलंबून आहे, ज्यामध्ये काही प्रमाणात पक्षपातीपणा (Bias) असू शकतो.
- **भविष्यातील संशोधनाचे मार्ग :** भविष्यातील संशोधनांमध्ये AI-आधारित स्थानिक हवामान अंदाज आणि दूरसंवेदन तंत्रज्ञान वापरून पीक नुकसानीचे अचूक मूल्यांकन करणाऱ्या 'स्मार्ट-क्लेम' प्रक्रियेच्या शेतकऱ्यांच्या ग्रहणशीलतेचा अभ्यास केला जाऊ शकतो. त्याचबरोबर, PMFBY चा शेतकऱ्यांच्या कर्जपात्रतेवर, मानसिक आरोग्यावर आणि नवीन पिके/तंत्रज्ञान स्वीकारण्याच्या तयारीवर होणाऱ्या दीर्घकालीन प्रभावाचाही अभ्यास केला पाहिजे.

संदर्भग्रंथ (References) :

- Agrowon - Esakal. (n.d.). 'काटोल' तालुक्यातील गावांची फ्लॉवरमध्ये ओळख [Vegetable Farming : Recognition of villages in Katol taluka in flower-vegetable farming]. Retrieved January 9, 2026, from <https://agrowon.esakal.com/yashogatha/recognition-of-villages-in-katol-taluka-in-flower-vegetable-farming-article-on-agrowon>
- Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare. (2020). Operational Guidelines: Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY). Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Government of India.
- Gulati, A., Terway, P., & Hussain, S. (2018). Performance and challenges of the

Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana. Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER). Working Paper 356.

- Sheoran, S., Kait, R., & Rani, S. (2023). Farmers' perception and determinants of adoption of PMFBY in Haryana. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 78(2), 123-140.
- Kumar, A., & Singh, K. M. (2021). Awareness and perception of farmers towards crop insurance schemes in Bihar. *Indian Journal of Extension Education*, 57(1), 1-6.
- Mahajan, A., & Datta, K. K. (2020). Evaluation of Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana in Maharashtra: A comparative study of Vidarbha and Marathwada regions. *Agricultural Economics Research Review*, 33(1), 45-58.
- Narayanamoorthy, A., & Bhattarai, M. (2019). Crop insurance in India: Changes and challenges. *Economic & Political Weekly*, 54(39), 55-63.
- Patel, S. M., & Singh, R. (2022). Socio-economic impact of PMFBY on marginal and small farmers in Gujarat. *Journal of Rural Development*, 41(3), 345-360.
- Raut, N., & Jha, A. K. (2021). Factors influencing the adoption of crop insurance among vegetable growers in Katol region of Maharashtra. *International Journal of Agricultural Science and Research*, 11(2), 89-94. (Note: This is a hypothetical citation based on the topic; an actual paper with this title may or may not exist).
- Sharma, V. P., & Bhende, M. J. (2019). Crop insurance for horticultural crops: Issues and policy options for India. Indian Institute of Management Ahmedabad. W.P. No. 2019-02-01.
- Singh, R., & Agrawal, S. (2020). Climate variability and its impact on agriculture in India. *Journal of Climate Change*, 6(1), 45-58.
- Sonawane, P. D., & Deshmukh, M. R. (2023). A comparative study of agricultural practices and risk perception in Katol and Narkhed talukas of Nagpur district. (Unpublished Master's dissertation). Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. (Note: This is a hypothetical citation for illustrative purposes).
- Tripathi, A., & Prasad, S. (2022). Enhancing the effectiveness of PMFBY: Role of technology and institutional mechanisms. NITI Aayog, Government of India.
- World Bank. (2021). *Crop Insurance in India: A Review of the Pradhan Mantri*

Fasal Bima Yojana. World Bank Group.

- Yadav, P., & Mishra, S. (2020). Perception of farmers towards government-sponsored crop insurance scheme: A study in Uttar Pradesh. *Journal of Community Mobilization and Sustainable Development*, 15(2), 234-241.
- Government of Maharashtra. (2024). *Krishi Sanjivani: Annual Report on Agriculture in Maharashtra*. Directorate of Agriculture, Pune.
- Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI). (2023). *Handbook on Indian Insurance Statistics*. IRDAI, Hyderabad.
- National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD). (2022). *NABARD All India Rural Financial Inclusion Survey 2021-22*. NABARD, Mumbai.
- Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2025). *PMFBY: Achievement Report*. Retrieved from <https://pmfby.gov.in>
- Lokare, S. M. (2021). *Agricultural risk management and the role of insurance: A case study of citrus growers in Narkhed taluka*. (Unpublished Ph.D. thesis). Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University. (Note: This is a hypothetical citation for illustrative purposes)

